

Miekka ja jousi

Zenbuddhalaisuuden tulkit länsimaissa

Lasse Märsy

Julkaisu: Harukaze – Kirjoituksia Japanin kulttuurista.

Numero 3.

Julkaisupäivämäärä: 14.10.2005.

Julkaisija: Japani-opinnot, Oulun yliopisto, Oulu.

ISSN: 1458-2899.

URL: http://www.oulu.fi/historia/Harukaze/Marsy_2005.pdf

Asiasanat: Herrigel, Eugen, historia, Japani, Miyamoto Musashi, samurait, zenbuddhalaisuus.

Zen on japanilainen nimitys buddhalaisuuden eräälle suuntaukselle. Sana zen on muunnos kiinalaisesta sanasta chán. Zen käsittää kuitenkin ainoastaan japanilaisen suuntauksen. Tämä artikkeli käsittelee sitä, millaisena zen nähdään länsimaissa. Kysyttäessä länsimaalaiselta, mitä zen oikeastaan tarkoittaa, selkeää vastausta on vaikea saada. Kyseessä on kuitenkin uskonto, jota ei länsimaissa aktiivisesti opeteta tai tunneta. Sekavuutta aiheuttavaa varmasti myös tarjolla olevan tiedon määrä, eikä kaikella tiedolla välttämättä ole paljon tekemistä varsinaisen zenbuddhalaisuuden kanssa.

Zen voidaan tulkita buddhalaisuudesta voimansa ammentavaksi uskonnoksi, filosofiaksi tai eettiseksi ohjenuoraksi. Zenin mestareiksi on kuitenkin päässyt muidenkin uskontojen edustajia, kuten kristittyjä, jotka ovat hyvällä menestyksellä yrittäneet toteuttaa zenin oppeja luopumatta omasta uskonnostaan. Pelkästään filosofisena ajatteluna tai eettisenä ohjenuorana zen kuitenkin ammentaa paljon buddhalaisia oppeja ja sen vuoksi sitä on myös vaikea mieltää täysin uskonnosta irrallaan olevaksi opiksi.

Aluksi käsitellen zenbuddhalaisuuden saapumista Japaniin ja sen suuntauksia, jotka ovat voimissaan vielä nykyisinkin. Samalla keskityn erityisesti Japanin tunnetuimman kansanryhmän eli samuraiden harjoittamaan versioon zenistä. Myöhemmin esittelen kaksi teosta, jotka ovat muokanneet zenin kuvaa länsimaissa, ja tarkastelen niiden sisältämiä näkemyksiä zenistä.

Ensimmäinen teoksista on **Miyamoto Musashin** *Maa, vesi, tuli, tuuli ja tyhjyys*, jossa Musashi käsittelee miekkailun strategiaa. Teos on saavuttanut suosiota myös länsimaalaisten keskuudessa. Toinen käsittelemäni teos on **Eugen Herrigelin** *Zen ja jousella ampumisen taito*, joka on ensimmäisiä länsimaisia kuvauksia zenin opiskelusta ja edustaa länsimaalaista näkökulmaa zeniin.

ZEN

Buddhalaisuus kehittyi perustajansa **Siddharta Gautaman** (540–480 eKr. tai 446–383 eKr. lähteestä riippuen) ajatusten ja kokemusten myötä, joita hän lähti opettamaan muille. Hänen opetustensa taustalla on sen tajuaminen, että maailma on kerta kaikkiaan tavoittamaton. Buddha selitti maailman neljän totuuden avulla.

Ensimmäinen totuus on, että elämä on kärsimystä. Toisen totuuden mukaan kaikki syntyy jostakin, myös kärsimys. Kolmas totuus on kärsimyksen lakkaamisen totuus. Periaatteessa tämä voidaan tulkita siten, että kärsimys voidaan poistaa, jos poistetaan kärsimyksen syy. Neljäs totuus on se, miten kärsimys saadaan lakkaamaan jalolla kahdeksankertaisella tiellä. Tätä kutsutaan myös tien totuudeksi.

Buddhalaisuus jakautui aikojen saatossa kahdeksi koulukunnaksi, joista pohjoinen koulukunta (mahāyānabuddhalaisuus) vaikutti myös Japanissa. Mahāyānabuddhalaisuus joutui Kiinassa tekemisiin kungfutselaisuuden ja etenkin taolaisuuden kanssa, mikä tuotti tuloksena zenbuddhalaisuuden.

Zenbuddhalaisuus tunnettiin Japanissa jo 700-luvulla, mutta se ei saanut silloin jalansijaa vaan se jäi perinteisemmän buddhalaisuuden varjoon. Tosin tavallinen kansa jäi syrjään myös buddhalaisuuden vaikutuksesta, sillä se oli tuolloin yläluokan uskonto. Vasta Kamakura-kaudella (1185–1333) *zen* saavutti suurempaa suosiota kansan keskuudessa.

ZEN JA SAMURAIT

Zenbuddhalaisuus päätyi Kamakura-kaudella *samuraiden* uskonnoksi. *Zen* vetosi *samuraihin* jo pelkästään siksi, että se oli varsin maanläheinen uskonto eikä sen harjoittamiseen tarvinnut lukea vuosikausien ajan pyhiä kirjoituksia. *Zen* korosti myös yksinkertaista elämäntapaa ja intuitiota, jolloin esimerkiksi suhtautuminen elämään ja kuolemaan muuttui välinpitämättömäksi. Aiemmin suhde kuolemaan oli ollut pelokas, mutta nyt kuolema otettiin vastaan tyynen alistuneesti.

Zenin tavoitteena oli saavuttaa *mushin*, eli ei-mielen tai tyhjän mielen tila. Kyseinen tila ei tarkoita että henkilö olisi tyhmä, vaan sillä kuvataan mieltä, joka on vapaa kaikista turhista ajatuksista. Taistelussa tämä tarkoitti sitä, että ei-mielen saavuttanut taistelija pystyi liikkumaan eri vastustajien välillä mihinkään pysähtymättä tai minkään häiritsemättä hänen keskittymistään. Tämä oli ratkaiseva ero tekniikkamestarin ja todellisen mestarin, joka kykeni saavuttamaan ei-mielen, välillä. Miekka ja *samurai* tulivat yhdeksi, jolloin aikomisella ja tekemisellä ei ollut mitään eroa.

Yleensä *samurait* pyrkivät kohti ei-mielen tilaa mestarin eli *sensein* johdolla. *Rinzai*-suuntauksessa *senseit* käyttivät yleisesti *kōaneita*. *Kōanilla* tarkoitetaan *sensein* oppilaalleen esittämää kysymystä, jota miettiessään oppilas saavuttaa valaistumisen eli tyhjän mielen tilan. Op-

pilaan oivallettua tavan saavuttaa ei-mielen tila hän voi sen jälkeen toteuttaa samaa myös muissa lajeissa. Tärkein tapa saavuttaa ei-mielen tila on mietiskeleminen. Se tapahtuu istumalla lootusasennossa, joko keskellä huonetta (*Rinzai*) tai istumalla seinää vasten, kuten *Sôtô*-suuntauksessa.

Erittäin tärkeä osuus oli myös papeilla ja *senseillä*, jotka yrittivät saada oppilaansa ymmärtämään ei-mielen merkityksen esimerkiksi juuri *kôanien* avulla. *Zenistä* kertovat tarinat käsittelevät pääasiassa *samuraiden* kokemuksia ja tekemisiä. Tämä johtuu pitkälti 1600-luvulla alkaneesta systemaattisesta *samuraiden* mystifioinnista ja nostamisesta ihanteelliselle tasolle muuhun kansaan nähden. Tämän vuoksi tavallisen kansan harjoittamasta *zenistä* ei ole kovin paljon kirjallisuutta tai dokumentteja länsimaisilla kielillä.

ZEN, JAPANI JA EUROOPPA

Japani oli Euroopassa kiinnostuksen kohde aina **Marco Polon** kirjoituksista saakka, jossa Japani esiteltiin lähes utopian kaltaisena maana Kiinan läheisyydessä. Eurooppalaiset saapuivat Japaniin 1500-luvulla ja ehtivät viipyä siellä hieman yli sadan vuoden ajan. Parinsadan vuoden ajan Japani oli suljettu maa, mutta 1800-luvulla se avautui ja länsimaalaiset pääsivät tutustumaan japanilaiseen kulttuuriin. Japanista julkaistiin useita kirjoituksia, ja tässä olivat aktiivisia lähinnä eurooppalaiset tutkijat ja lehtimiehet. Kirjoitusten ote Japanin kulttuuriin oli kuitenkin pintapuolinen.

Muutos tapahtui Japanin Venäjän sodan jälkeen, jolloin kaikkien hämmästykseksi Japani vei sodassa voiton. Silloin alkoi suuri innostus kaikkea japanilaista kohtaan. Voittoisan sodan taustalla arveltiin yleisesti olleen *samuraiden* käyttämä *bushidô*-oppi, jonka yhtenä keskeisenä osana oli zenbuddhalaisuus. Länsimaalaisille käännettiin aiheesta kertovaa kirjallisuutta, ja myöhemmin *zeniin* tutustuneet länsimaalaiset kirjoittivat siitä omia näkemyksiään.

Aikojen saatossa zenbuddhalaisuus ja sen käsittely on muuttunut. 1200-luvulla Japaniin juurtunut *zen* tunnetaan lähinnä *samuraiden* uskontona, vaikka tavallisella kansallakin oli oma *zenin* suuntauksensa. Korkea-arvoiset *samurait* suosivat *Rinzai*-koulukuntaa, jossa kuljettiin kohti valaistumista mietiskelemällä ja läpikäymällä vanhoista opettajista kertovien tarinoiden perusteella tehtyjä ”koesarjoja”. Alempiarvoisten *samuraiden* ja talonpoikien suosiossa oli sen sijaan *Sôtô*-koulukunta, joka piti *Rinzain* metodeja keinotekoisina. *Sôtô*-koulukunta suositti perusteetonta toimintaa, jonka aikana riitti jopa pelkkä istuminen ja se, että uskoi olevansa juuri sillä hetkellä Buddha. Viimeinen *zenin* suuntaus, *Obaku*, saapui Japaniin 1600-luvulla kiinalaisen munkki **Ingenin** mukana. 1870-luvulla tapahtuneen *samurai*-luokan lakkauttamisen myötä kaikki kolme zenbuddhalaisuuden suuntausta ovat jatkaneet olemassaoloaan, mutta niitä ei yleensä ulkomaalaisille erotella toisistaan.

MIYAMOTO MUSASHI

Miyamoto Musashi (1584–1645) on yksi Japanin kuuluisimmista miekkamestareista. Hän voitti kaksintaisteluissa yli 60 kertaa (ensimmäisen voiton kerrotaan tapahtuneen jo 13-vuotiaana), kehitti kahden miekan taistelutyylin, perusti *kendô*-koulun ja kirjoitti strategiaoppaan nimeltään *Maa, vesi, tuli, tuuli ja tyhjyys*. Musashin aikana Japani oli murroksessa. Vuosisatojen ajan vallinnut sekasorto ja jatkuva sotiminen oli viimeinkin loppumassa. Japani oli yhdistynyt ja Tokugawa-suvun alaisuudessa. Yhteiskuntaluokat muodostettiin ja niiden väliset rajat määritettiin tarkasti. Tuloksena oli neljä erillistä luokkaa: *samurait*, maanviljelijät, käsityöläiset ja kauppiat. Musashi kuului näistä korkea-arvoisimpaan eli *samuraihin*.

Kendô eli miekkailu oli ollut Japanissa tyyppinen ylimysten taito. Jo 700-luvulla oli sotataidoista tullut yksi opiskelujen korkeimmista muodoista, ja niitä opiskeltiin *zenin* ja *shintôn* kuvamerkeissä. Japanin johtajat olivat tukeneet *kendô*-kouluja halki vuosisatojen, mutta Tokugawa-kaudella tilanne muuttui. Jos *samurailla* ei ollut läänityksiä ja linnoja, hänellä oli vaikeuksia hankkia elantoa itselleen tai perheelleen. Osa *samuraista* ryhtyikin käsityöläisiksi, mutta Musashi valitsi toisen tien ja etsi valaistumista *kendôn* polulta. Hänen valintaansa kuului vaarallisia kaksintaisteluja ja taidon koettelemisia toisia vastaan. Musashi saavutti mainetta miekkailijana ja kehittyi jopa niin taitavaksi miekkailijaksi, ettei enää tarvinnut kunnollista miekkaa, vaan hän käytti pelkästään puusta tehtyjä miekkoja ja hylkäsi loppujen lopuksi myös ne.

Musashin teos *Maa, vesi, tuli, tuuli ja tyhjyys* sai muotonsa, kun hän kirjoitti muistiin analyysinsä oppimisestaan taidoista. Se on strategiaopas kaikille itsensä kehittämiseksi, mutta etenkin miekkailusta kiinnostuneille. Kirja on kirjoitettu *zenin* hengessä, ja se sisältää kaiken tarpeellisen valaistumisen tilaan pääsemiseksi. *Maa, vesi, tuli, tuuli ja tyhjyys* pitää sisällään viisi osaa (kirjan englanninkielinen nimikin viittaa tähän: *A Book of Five Rings*), joiden avulla voidaan päästä oikeaan lopputulokseen.

Ensimmäinen kirja, nimeltään Maan kirja, on oikeastaan johdanto koko teokseen, ja siinä Musashi esittelee perusajatuksensa. Hän kehottaa hallitsemaan resursseja tarkasti. Kahden miekan tekniikkaa kuvatessaan Musashi mainitsee, että se on hyvä tekniikka käytettäväksi, jos vastassa on lukumääräisesti ylivoimainen vihollinen. Musashi myös opastaa rytmin oppimiseen. Milloin on oikea hetki iskeä ja milloin ei. Lopuksi Musashi antaa lukijalle yhdeksän sääntöä, joita seuraamalla jokainen voi oppia jotain: Ajattele rehellisesti, Tie on harjoittelemista, Pehdy kaikkiin taiteisiin, Tunne kaikkien ammattien tiet, Erotta maallisten asioiden hyöty ja tappio, Kehitä vaistomaisesti arviointia ja kaiken ymmärtämistä, Havaitse näkymättömät, Kiinnitä huomiota myös pikkuseikkoihin, Älä tee mitään turhaa. Musashin mukaan strategian tie avautuminen edellyttää sääntöjen tarkkaa omaksumista.

Toinen osa eli Veden kirja korostaa harjoittelun merkitystä ja mielen pitämisestä puhtaana kaikesta turhasta. Mielen tulisi olla kuin virtaava vesi (siksi nimi onkin Veden kirja). Veden kirjassa korostetaan erilaisten asentojen merkitystä ja tasapainon säilyttämistä niiden aikana. Siksi liikkumiseen on kiinnitettävä huomiota. Koskaan ei saisi liikkua yhden jalan varassa.

Miekkailijan ote on myös tärkeä pitää joustavana, sillä huono ote rajoittaa miekan liikeratoja liikaa. Tätä on syytä noudattaa aina sekä harjoiteltaessa että kaksintaistelussa. Kun liikkuminen ja mieli ovat kunnossa, voi taistelija toimia spontaanisti ilman rajoituksia ja viedä voiton taistelussa.

Tulen kirja kuvaa itse taistelua. Taistelu on voitettavissa vastustajan virheitä seuraamalla. Oma tasapaino on säilytettävä ja horjutettava vihollisen tasapainoa. Tämä käy seuraamalla ja johdattamalla vastustaja maastoon, joka on hänelle epäedullinen. Seuraamalla ja havainnoimalla vastustajan hyödyttömiä liikkeitä voi taistelun voittaa. Samalla Musashi neuvoo lukijaa miettimään tilannetta, jossa on tehnyt jonkin ison suunnitelman ja sen mennessä pieleen meidän tulee yrittää kovemmin onnistuaksemme.

Neljännessä eli Tuulen kirjassa Musashi tarkastelee muita miekkailun koulukuntia. Hänen mukaansa ei ole väliä, käyttääkö pitkää vai lyhyttä miekkaa. Molemmat ovat hyviä aseita, mutta pelkästään niihin turvautuminen ei ole hyvästä. Ei myöskään kannata kiinnittää huomiota epäolennaisuuksiin, vaan pitämällä mielensä puhtaana ja käyttämällä oikeaa strategiaa voi taistelusta selvitä kunnialla. Muiden koulukuntien strategiat on hyvä tuntea, ja kaikkien eri aseiden käyttö on myös hyvä osata.

Viides ja viimeinen kirja on nimeltään Tyhjyyden kirja. Tämä osa on voimakkaimmin *zenin* oppien mukainen ja siksi se onkin lyhyt. Sanoma on edelleen sama kuin aiemmin, mutta nyt Musashi käy suoraan asiaan. Ainoastaan unohtamalla itsensä ja ajatuksensa on soturilla mahdollisuus päästä kohti ei-mielen tilaa, johon päästyä totuus paljastuu ja katse tavoittaa vain ne asiat, jotka merkitsevät jotain. Kaikki muu epäolennainen katoaa.

Musashi itse toteutti kunnan opettajan tapaan kirjansa ihanteita. Hän tutustui taiteisiin eikä jäänyt pelkästään miekkailun mestariksi. Hän tuli tunnetuksi erinomaisena maalarina, runoilijana ja käsityöläisenä, ja hänen mainitaan olleen myös hyvä arkkitehti. ”Jos pystyt oppimaan yhden tien, ovat muutkin tiet mahdollisia” oli yksi Musashin opetuksista.

Samaan lopputulokseen ovat päätyneet myöhemmätkin *zenin* harjoittajat ja tutkijat, sillä idean voi todeta esimerkiksi **Daisetzu T. Suzukin** teoksesta *Zen and the Japanese Culture* löytyvästä kertomuksesta tilanteesta, jossa (Togukawa-kaudella) *shōgunin* henkivartija tulee pyytämään opetusta miekkailussa alan mestarilta, **Yagyū Tajima no Kami Munenorilta**. Munenori tunnistaa henkivartijan jo olevan alansa mestari ja kysyykin häneltä, minkä alan mestari mies on. Henkivartija kuitenkin kieltää opiskelleensa mitään. Heidän jutellessaan käy lopulta ilmi, että henkivartija on poikasena saanut päähänsä ajatuksen, että jos hän on *samurai*, hänen ei pitäisi pelätä kuolemaa missään olosuhteissa. Hän oli pohtinut asiaa, kunnes koko ajatus kuolemasta oli lakannut huolestuttamasta. Munenori ilmoitti tämän kuultuaan, ettei henkivartija tarvinnut teknistä opastusta miekkailussa, sillä hän oli jo mestari.

Musashilta on paljon töitä jäljellä vielä nykyisinkin, etenkin kalligrafoita arvostetaan paljon, mutta yhtään Musashin tekemään runoa ei valitettavasti säilynyt. Hän kuoli muutaman viikko kirjan ilmestymisen jälkeen elettyään pari viimeistä vuotta erakkona.

Miksi juuri Musashin teos on niin suosittu ulkomaita myöten? Tämä johtuu melkoisella varmuudella siitä, että Musashi on aina ollut suosittu hahmo myös Japanissa. Hänen elinaikansa sijoittuu myös ajankohtaan, jolloin Japanissa alkoi pitkä rauhan kausi. Yhteiskuntaluokkien muotouduttua ryhdyttiin samurailuokkaa systemaattisesti mystifioimaan ja aikansa tunnetuimpiin hahmoihin kuulunut Musashi oli sille täydellinen kohde. Hänen taiteensa oli arvostettua 1700-luvulta asti ja lopullinen kohotus tuli 1930-luvulla, jolloin yksi Japanin tuotteliaimpia kirjailijoita, **Yoshikawa Eiji**, kirjoitti *Musashin*, viisiosaisen kertomuksen *Asahi Shinbun*-sanomalehdelle. Kirja julkaistiin 1970-luvulla myös ulkomailla paksuna teoksena, johon kaikki viisi osaa oli yhdistetty. Kirja on innoittanut myös Musashi-aiheisiin elokuviin, joita on tehty Japanissakin yli kolmekymmentä. Euroopassa ja Suomessa kirja käännettiin vasta pienen Japani-innostuksen alettua *Shogun*-tv-sarjan näyttämisen myötä 1980-luvulla.

EUGEN HERRIGEL

1920-luvulla Heidelbergin yliopistossa filosofian professorina toiminut Eugen Herrigel oli Japanissa 1920- ja 1930-luvuilla opettamassa länsimaista filosofiaa ja hän kiinnostui zeniläisestä mystiikasta. Hän pyrki opiskelemaan sitä jousiammunnan avulla. Hän oli ensimmäisiä eurooppalaisia *zenin* asiantuntijoita, ja hänen kirjoittamansa kirja *Zen ja jousella ampumisen taite* on yksi luetuimpia *zeniä* koskevia teoksia Euroopassa. Opettajansa **Awa Kenzon** avustuksella hän opiskeli jousella ampumista vuosien ajan, ja teoksessaan hän on pyrkinyt kuvaamaan, mistä kokemuksessa oikeastaan oli kyse.

Pääseminen Awa Kenzon oppilaaksi oli vaikea prosessi, sillä Awa Kenzo oli jo aiemmin yrittänyt opettaa erästä länsimaalaista jousella ampumisen saloihin. Herrigelin teksti paljastaa jousella ampumisen taiteessakin olevan zeniläisen tarkoituksen: saavuttaa valaistuminen eli ei-mielen tila. Tämä paljastuu jo kirjan alussa, kun Herrigel yrittää harjoitella jousen virittämistä ja siihen tarvittavaa rentoa mielentilaa hengitysharjoituksen avulla, jolloin mestari Awa käy painamassa hänen jännittyneitä jalkaansa. Herrigel puolustautuu sanomalla yrittäneensä tunnontarkasti olla jännittämättä, johon mestari Awa vastaa hänelle: ”Siinäpä se, te yritätte, te ajattelette sitä. Keskittykää vain hengitykseen niin kuin ei olisi mitään muuta tehtävää.”

Zeniläisen ajattelun omaksuminen oli Herrigelille vaikeaa, mutta edistymistä tapahtui pikkuhiljaa, vaikka hän otti harha-askelia satunnaisesti esimerkiksi hylkäämällä aiemmin oppimansa ja soveltamalla ampumiseen teknistä kokeilua. Tuloksena oli mestari Awan pettyminen oppilaaseensa ja Herrigelille syvä häpeäntunne. Herrigelin viimein onnistuttua ampumaan jousella ”täydellisiä laukauksia” mestari Awa aloitti hänen harjoittamisensa maalitauluun ampumisessa. Harjoitukset jatkuivat säännöllisinä ja vähitellen onnistuneiden osumien määrä kasvoi. Jopa siinä määrin, että Awa suositteli Herrigelille testiä (lähinnä tasokoe), jonka Herrigel sitten läpäisi. Tämän jälkeen opetus muuttui. Awan mukaan he eivät enää olleet opettaja ja oppilas vaan muodostivat yhden kokonaisuuden. Samalla Herrigel oli saavuttanut tason, jolla hän voisi keskustella henkevästi ainoastaan muiden samalle tasolle yltäneiden kanssa. Vanhojen tuttujen kanssa keskusteleminen saattaisi olla vaikeaa tai mielenkiinnottomaa.

Herrigelin kirjan näkökulma tuntuu kapealta, mutta sen vaikutus on ollut kestävä ja se on länsimaissa edelleenkin yksi suosituimmista kirjoista, jotka käsittelevät *zeniä*. Teoksen suosioon länsimaissa on vaikuttanut ehkä se, että se on ensimmäinen länsimaalaisen kirjoittama ja länsimaissa julkaistu *zeniä* käsittelevä teos. Kirjan suosioon voi vaikuttaa sekin, että kirja kertoo aikakaudesta, johon ei ole paluuta. Herrigelin kirja on mielenkiintoinen myös siinä mielessä, että se käännettiin japaniksi ja oli suosittua luettavaa siellä. Herrigelin teksti on siis omalla tavallaan vaikuttanut sekä ulkomailla että Japanissa.

LOPUKSI

Kuva *zenistä* ei länsimaissa ole yksiselitteinen. Ehkä tätä osittain selittää se, että *zen* tuli suurelle yleisölle tutuksi vasta 1930-luvulla ja erityisesti toisen maailmansodan jälkeen. Useimmat keskeisistä *zeniä* selittävästä teoksista julkaistiin länsimaissa nykymuodossaan vasta 1950-luvulla. Uudet asiat käsitetään usein aluksi väärin.

Herrigelin ja Musashin tekstien perusteella on kuitenkin selvää, että *zenin* oppien mukainen tavoite eli ei-mielen tila on saavutettavissa ainoastaan kovan työn ja ponnistelun kautta. *Zen ja jousella ampumisen taito* ja *Maa, vesi, tuli, tuuli ja tyhjiys* antavat lukijoilleen varsin selkeät ohjeet miten tavoitteeseen on mahdollista päästä, mutta ne eivät kuitenkaan korosta sitä millaisena lukijan tai *zenin* opiskelijan tulisi *zeniin* suhtautua. Herrigelin ja Musashin kuvaama *zen* on saavutettavissa, oli se sitten uskonto tai ohjenuora.

LÄHTEET

Fält 2003	Olavi K. Fält, Anna Tuovinen, Kai Nieminen, Ilmari Vesterinen, <i>Japanin kulttuuri</i> . Otava, Helsinki 2002.
Fält 2003	Olavi K. Fält, <i>Samurai: myytti ja todellisuus Japanin historiassa</i> . Luentosarja Oulun yliopistossa syksyllä 2003. (Tekijän muistiinpanot.)
Herrigel 1992	Eugen Herrigel, <i>Zen ja jousella ampumisen taito</i> . Suomentanut Margareta Sipola. Esoterica Publishing, Hämeenlinna 1992.
Musashi 1997	Miyamoto Musashi, <i>Maa, vesi, tuli, tuuli ja tyhjiys</i> . Suomentanut Samppa Lahdenperä. Otava, Helsinki 1997.
Watts 2002	Alan W. Watts, <i>Zen</i> . Suomentanut Reijo Lehtonen. Otava, Helsinki 2002.
Yoshikawa 1985	Yoshikawa Eiji, <i>Musashi</i> . WSOY, Helsinki 1985.